

Taalverandering tussen evolutie en normering

De e-apocope als breuklijn tussen het Nederlands en het Duits

ANN MARYNISSEN*

Abstract

The *e*-apocope is a sound change which arose at roughly the same time in both the north-western Dutch and the southeastern German language areas, steered by the same phonological/prosodic factors. It diffused to the southeast from the Hollandic dialects and to the northwest from the Bavarian ones. The two areas merged in the fifteenth century, but a short time later the Dutch and German paths diverged under the influence of standardization.

In German, the further spread of the apocope was retarded by the normative influence of the developing standard language, since the latter was based on a variety in which this feature was only present to a limited extent. In Dutch, however, the apocope was retained, in that the dropping of the *-e* was an essential characteristic of the Hollandic dialect, which formed the basis of the Dutch standard language.

Language change is balanced between evolution and standardization. A sound change can be slowed or arrested by the process of standardization and development of a written norm, but this can also reinforce it. The tension between evolution and standardization has led to a remarkable grammatical contrast between Dutch and German.

1 Inleiding

Talen zijn voortdurend aan verandering onderhevig, maar een taalveranderingsproces verloopt zeer geleidelijk. Tussen de introductie van een vernieuwing, waardoor een nieuwe variant naast een bestaande variant komt te staan, en de fase waarin de ene variant de andere verdrongen heeft, kan een lange periode liggen. Het duurt vaak tientallen jaren, soms zelfs eeuwen, alvorens een op gang gebrachte taalverandering definitief haar beslag krijgt.

Een taalverandering breidt zich geleidelijk uit over de taalgemeenschap (sociale geleidelijkheid), treedt op in steeds meer taalgebruikssituaties (stilistische geleidelijkheid), verspreidt zich over steeds meer regio's (geografische geleidelijkheid) en treft steeds meer elementen uit klankinventaris, woordenschat of zinsbouw (talige geleidelijkheid) (cfr. Van

* Universität zu Köln. Ann Marynissen@uni-koeln.de. Herwerkte versie van de oratie die ik op 27 juni 2007 gehouden heb aan de Universität zu Köln, Institut für Niederlandistik. Ik dank de beoordelaars van *Nederlandse Taalkunde* voor hun waardevolle suggesties.

Bree 1996: 203-204). Aan de hand van de taalvariatiepatronen in historische documenten kan worden gedocumenteerd hoe een taalverandering zich geleidelijk heeft doorgezet.

Taalverandering impliceert taalvariatie, maar het ontstaan van taalvarianten wordt niet door taalvariatiepatronen verklaard. Om te verklaren hoe taalveranderingen ontstaan, worden in taalveranderingstheorieën intern- of extern-linguïstische factoren of een combinatie van beide ingeroepen (Fischer 2007: 32-33, 46).

Een voorbeeld van een extern-linguïstische factor is de rol die de opkomst en ontwikkeling van een geschreven standaardtaal speelt. De verschriftelijking van een taal leidt tot normering, niet alleen wat betreft de vormgeving van de taal zelf, maar ook wat betreft de manier waarop de vastgelegde vormen grammaticaal worden geïnterpreteerd (Fischer 2007: 38).

Intern-linguïstische verklaringsfactoren zijn factoren die in het taalsysteem zelf besloten liggen; zij spelen een centrale rol in teleologische verklaringsmoedellen van taalverandering. In deze benadering wordt taal beschouwd als een deterministisch, dynamisch organisme, waarvan de ontwikkeling bepaald wordt door causale relaties. Structuren en regels zijn het gevolg van zelforganisatie van het systeem. Teleologische verklaringen richten zich op de efficiëntie die taal als systeem moet bezitten om haar functie te vervullen (een overzicht van visies op taalverandering en hun vertegenwoordigers in Hüning 1993: 282-286). De hypothese dat bepaalde vormen van taalverandering een deterministisch karakter vertonen, is recent toegepast door Versloot (2008).

Een fundamenteel andere visie op het taalveranderingsproces gaat uit van de premisse dat taal een artefact is, dat door mensen gestuurd wordt. Het staat de taalgebruiksgemeenschap vrij om een innovatie die bij een individuele taalgebruiker is ontstaan, te volgen en zo een nieuwe taaltraditie te doen ontstaan. De finale beweegreden van de taalgebruiker om een taalverandering over te nemen is diens wil om succesvol te communiceren. In deze benadering staat de taalgebruiker centraal: zijn communicatieve intenties zijn het uitgangspunt voor een verklaring van taalverandering (cfr. Hüning 1993: 288-293).

Keller (1994) poogt in zijn *invisible-hand*-theorie de beide standpunten, causaliteit en finaliteit, met elkaar te verzoenen. Een taal is volgens hem noch een puur natuurlijk systeem, dat geregeerd wordt door inherente wetmatigheden, noch een artificieel systeem, geregeerd door de menselijke wil, maar heeft karakteristieken van beide.

In recente evolutionaire theorieën zoals die van Croft (2000) en Ritt (2004), waarin taalverandering wordt vergeleken met de evolutiebiologie, staat de opvatting centraal dat taalverandering wordt gestuurd door nabootsing van taalpatronen door de taalleerder. Evolutionaire veranderingen weerspiegelen de eigenschappen die het succes van de herhaling van de respectieve taalpatronen in een bepaalde omgeving bepalen (Ritt 2004: 120).

In deze bijdrage wordt aan de hand van het verloop van de *ɛ*-apocope, een klankverandering die zowel in het Nederlands als in het Duits gewerkt heeft, maar die in beide nauw verwante Germaanse talen ogenschijnlijk een verschillende ontwikkeling heeft gekend, de invloed van evolutie respectievelijk normering op het proces van taalverandering geïllustreerd.

2 Een opmerkelijk verschil tussen het Nederlands en het Duits: de e-apocope

Eén van de opvallendste verschillen tussen het Duits en het Nederlands is de aanwezigheid van een onbeklemtoonde klinker als eindklank van vele substantieven en als uitgang van de eerste persoon presens in de werkwoordsvervoeging. In het Nederlands eindigen weinig substantieven op *-e*, het Duits heeft er een groot aantal. Een Nederlands werkwoord eindigt in de indicatief presens, eerste persoon enkelvoud, op een medeklinker, een Duits werkwoord gaat uit op een sjwa: zie de voorbeelden in tabel 1:

werkwoord: indicatief presens eerste persoon enk.	Nederlands	Duits
	ik neem	ich nehme
	ik zoek	ich suche
	ik antwoord	ich antworte

substantieven	Nederlands	Duits
<i>vrouwelijk</i>	de straat	die Straße
	de bloem	die Blume
	de school	die Schule
	de kerk	die Kirche
<i>mannelijk</i>	de neef	der Neffe
	de valk	der Falke
	de aap	der Affe
	de haas	der Hase

Tabel 1: De slotklank van werkwoorden en substantieven in het Nederlands/Duits

De substantieven in deze tabel hebben nochtans dezelfde herkomst: zowel de Nederlandse als de Duitse vormen gaan terug op een Westgermaanse voorloper met een dan nog heldere vocaal aan het wordeinde, die zowel in het Middelnederlands als in het Middelhoog- respectievelijk Middelnederduits verdoft is tot een sjwa. In de daarop volgende periode lijken het Nederlands en het Duits echter een verschillende ontwikkeling te hebben doorgemaakt. Hoe is het huidige contrast tussen beide talen te verklaren?

In het Middelnederlands is de sjwa aan het wordeinde gedeleerd. De zogenaamde *e*-apocope is één van de belangrijkste fonologische veranderingen in het Middelnederlands, die grote gevolgen had voor de nominale flexie: het onderscheid tussen de consonantische en de vocalische flexie werd er op termijn door opgeheven.

Het historische onderscheid tussen de vocalische en de consonantische buiging steunt op de aard van het Germaanse stamsuffix: indien dit bestond uit of eindigde op een conso-

nant, behoorde het betrokken substantief tot de consonantische klasse. Alle substantieven uit deze klasse eindigden in het Middelnederlands op *-e*, bv. Mnl. *cnape*, *here* (mannelijk), Mnl. *siele*, *tonge* (vrouwelijk), Mnl. *herte*, *oge* (onzijdig). De substantieven uit de vocalische flexieklassen bevatten of bestonden uit een vocaal als stamvormend suffix. De meeste van deze nomina gingen in het Middelnederlands uit op een medeklinker, bv. Mnl. *dach*, *gast* (mannelijk), *daet* (vrouwelijk), *jaer*, *vat* (onzijdig); andere eindigden op *-e*, bv. Mnl. *riddere* (mannelijk), *brugge* (vrouwelijk), *bedde* (onzijdig) (Marynissen 1996: 27, 33, 400).

De *e*-apocope is een verschijnsel dat de grenzen van de woordsoorten overschrijdt: het treedt op bij:

- substantieven: bv. Mnl. *lettere* > Nnl. *letter*
- werkwoordsvormen: bv. Mnl. *ic neme* > Nnl. *ik neem*, Mnl. *ic brachte* > Nnl. *ik bracht*, Mnl. *te doene* > Nnl. *te doen*
- voorzetsels: bv. Mnl. *ane* > Nnl. *aan*
- adverbia: bv. Mnl. *lange* > Nnl. *lang*
- adjectieven: bv. Mnl. *bequame* > Nnl. *bekwaam*
- pronomina: bv. Mnl. *haerre* > Nnl. *haar*
- lidwoorden: bv. Mnl. *ene* > Nnl. *een*
- telwoorden: bv. Mnl. *achte* > Nnl. *acht*

Het grote toepassingsbereik en de regelmatigheid van de *e*-apocope wekken de indruk dat het om een blind werkende klankwet gaat, die systematisch alle auslauts*jwa*'s heeft doen wegvallen. Maar er zijn ook categorieën waarin de slots*jwa* niet is gedeleerd (cfr. Van Loon 1997: 98):

1. in versteende uitdrukkingen: bv. *met name*, *in koelen bloede*, *met dien verstande*, *van harte*.
2. bij de nominale woordvormingssuffixen *-de* en *-te*, die weliswaar niet meer productief zijn, maar een aantal woorden uit dezelfde betekenis categorieën groeperen: nl. adjectiefafleidingen als *dikte*, *hoogte*, *breedte*, *grootte* en abstracta als *vreugde*, *schande*, *kunde*.
3. als de *sjwa* nog morfeemwaarde heeft:
 - in de vervoeging van het zwakke preteritum: bv. *hij kookte*, *hij wandelde*. Door het behoud van de slots*jwa* werd homonymie met het presens *hij kookt*, *hij wandelt* vermeden. Bij onregelmatige preterita die op *sjwa* uitgingen, kon de *sjwa* echter op de normale fonologische manier verdwijnen: Mnl. *ic brachte* > *ik bracht*, Mnl. *ic moest* > *ik moest*, aangezien de klankverschillen in de stam het onderscheid met het presens garandeerden: Mnl. *ic brenghe*, *ic moet*.
 - in de adjectiefverbuiging: bv. *een grote kunstenaar* 'groot van gestalte', maar, met betekenisdifferentiatie: *een groot kunstenaar* 'een voortreffelijke kunstenaar'.
 - bij gesubstantiveerde adjectieven: bv. *de blinde*, *de dove*.

- bij naar Frans voorbeeld gevormde vrouwelijke persoonsaanduidingen op *-e*: bv. *agente, juriste, studente, erfgename*, waar de *-e* het feminiene genus markeert.
- in een reeks doubletten waarbij door middel van de *-e* naar de betekenis of naar het register gedifferentieerd wordt: bv. *groeve/groef* (betekenis), *keuze/keus* (register).

Als verklaring voor deze uitzonderingen op de *e*-apocope is het principe van morfologische distinctiviteit ingeroepen (Van Loon 2005: 171). Dat houdt in dat morfemen als uitdrukking van categoriale onderscheidingen pas kunnen verdwijnen als ze hun grammaticale of semantische gemotiveerdheid verliezen. Wanneer de auslautsjwa zijn morfeemfunctie verloor, gingen de gewone fonologische ausloutwetten erop inwerken, maar als daardoor ongewenste homoniemen dreigden te ontstaan, kon het morfeem behouden worden tegen de wetmatigheden van de fonologische afslijting in.

3

3 Het ontstaan van de *e*-apocope in het Middelnederlands: geconditioneerde geleidelijkheid

De *e*-apocope is een typisch voorbeeld van een fonologische verandering die geleidelijk is verlopen: de *e*-apocope trof niet meteen het hele lexicon, maar verspreidde zich langzaam over steeds meer groepen woorden (lexicale diffusie).

Vier factoren conditioneren het ontstaan en de verbreiding van de *e*-apocope in het Nederlands (cfr. Marynissen 1996, 2004a):

3.1 Morfologie

Als de slot-*e* morfeemwaarde had als casusuitgang bleef de eind-*e* langer bewaard dan wanneer de sjwa een deel was van de grondvorm, bv. de nominatief-accusatief *riddere* verliest vroeger zijn slot-*e* dan de datief *van den riddere* (cijfers in Marynissen 1996: 184). Ook het genus van het substantief had een invloed: bij feminiene nomina (bv. Mnl. *lettere, kerke*) bleef de eind-*e* langer bewaard dan bij masculina, ook al had het betrokken feminiene substantief een prosodische structuur die de *e*-deletie begunstigde (i.c. Mnl. *lettere*) (cijfers en vindplaatsen 13^{de} eeuw: Marynissen 1996: 158; 14^{de} eeuw: Marynissen 2004a: 614-616).

Conform mijn bevindingen stelt Versloot vast dat het lineaire reductieproces van de finale vocaal door morfologische factoren kan worden belemmerd. Hij constateert met name dat de datiefuitgang *-e* bij mannelijke en onzijdige nomina in het West-Fries van de 15^{de} eeuw ruim 50 jaar langer behouden blijft dan in de onverbogen vorm (Versloot 2008: 273).

3.2

3.2 Fonologie

3.2.1 Middelnederlands

De slotsjwa viel het eerst weg bij drie- of meerlettergrepige nomina op *-ere, -ene* en *-ele* waarbij aan het wordeinde twee onbeklemtoonde syllaben op elkaar volgen, bv. Mnl.

séghel > *séghel*, *riðdere* > *riðder*, *scépen* > *scépen*. Bij nomina als Mnl. *mólenáere*, *kérke* daarentegen, waarbij een beklemtoonde en een onbeklemtoonde lettergreep op elkaar volgen, werd de *-e* langer behouden.

De prosodische structuur van deze nomina vormde de aanleiding voor het ontstaan van deze fonologische taalverandering: deze hangt samen met de tendens om een opeenvolging van twee onbeklemtoonde syllaben op te heffen en te streven naar een prosodisch optimale trocheïsche syllabestructuur, waarbij een beklemtoonde en een niet-beklemtoonde lettergreep alterneren.

Dat dit ritmische principe een rol speelt, wordt ook aangetoond door de geografische complementariteit tussen de *e*-apocope en de *e*-syncope. In het Vlaams en het zuidelijke Brabants werd de slotsjwa in het Middelnederlands niet gedeleerd. De nagestreefde, prosodisch optimale trocheïsche syllabestructuur werd in deze dialecten echter op een andere manier tot stand gebracht, nl. door deletie van de sjwa in de voorlaatste lettergreep: *e*-syncope: *riðdere* > *riðdre*, *réchtere* > *réchtre*, *léttere* > *léttre* (Marynissen 1996: 408-409).

Deze verklarende factor is ook voor het Engels geponeerd: Ritt schrijft een groot aantal klankveranderingen in het Vroegmiddelenengels – waaronder de sjwa-deletie – toe aan de prosodische evolutie naar een trocheïsche woordstructuur (Ritt 2004: 303).

3.2.2 Parallellen in de moderne Nederlandse en Duitse flexie

De voorkeur voor een klemtooncontrast tussen elkaar opvolgende lettergrepen om een reeks van twee onbeklemtoonde syllaben te vermijden, is ook in de moderne Nederlandse en Duitse flexie aanwezig. Enkele voorbeelden:

In de Nederlandse attributieve adjectiefflexie treedt de buigingsuitgang *-e* bij adjectieven op *-en* niet op:

- (1) de *gesloten* deur (*geslotene) vs. de *groene* deur
- (2) de *open* poort (*opene) vs. de *grote* poort
- (3) de *wassen* beelden (*wassene) vs. de *echte* beelden

In de comparatiefflexie hoeft de buigings-*e* na het comparatiefmorfeem *-er* niet weggelaten te worden, maar mag ze weggelaten worden als er al twee onbeklemtoonde vocalen aan het einde van het woord staan:

- (4) Ik heb wel *gezelligere/gezelliger* verjaardagen meegemaakt.
- (5) Dat was een *makkelijkere/makkelijker* manier om te scoren.

In de Duitse adnominale en pronominale verbuiging wordt bij prenominale adjectieven en pronomina op *-er* en *-el* de middelste *-e* verplicht of optioneel gesyncopeerd:

- (6) Sie hat *dunkles* Haar und *dunkle* Augen (*dunkele).
- (7) Sie trägt immer *teure* Kleider (*teuere).
- (8) Ist das *euere/eure* Wohnung ?
- (9) Was halten Sie von *unserem/unsrem* Plan ?

Bij de werkwoorden waarvan de stam op *-er* of *-el* eindigt, komt in de infinitief en in de eerste en derde persoon meervoud alleen *n* voor (10). Bij de werkwoorden op *-el* kan de *e* van de stam in de eerste persoon enkelvoud wegvallen (11). Hetzelfde geldt, wanneer het stamsuffix *-er* na een vocaal volgt (*bedauern*: 12). In de Duitse omgangstaal komen bij werkwoorden op *-el* niet zelden tweelettergrepige vormen zonder uitgang *-e* voor (13):

- (10) wir *liefern* (*lieferen), sie *handeln* (*handelen), *sammeln* (*sammelen)
- (11) ich *hand(e)le*, ich *samm(e)le*
- (12) ich *bedauere*
- (13) ich *handel*, ich *sammel*

Duitse substantieven die op *-el*, *-em*, *-en*, *-er* eindigen, kunnen geen datiefuitgang *-e* krijgen:

- (14) dem *Mittel*, dem *Atem*, dem *Braten*, dem *Maler* (*Mittelle, *Ateme, *Bratene, *Malere)

3.3 Chronologie

De sjwa-apocope nam een aanvang in het Vroegmiddelnederlands, in een specifiek deel van het lexicon. De eerste bewijsplaatsen dateren uit het laatste kwart van de 13^{de} eeuw. Vanaf dat moment verspreidde deze klankverandering zich geleidelijk over steeds meer groepen woorden.

Bij oorspronkelijk drielettergrepige nomina als Mnl. *rechtere*, *riddere* zette de *e*-apocope zich bijvoorbeeld vroeger door dan bij tweelettergrepige nomina als Mnl. *here*, *cnape* (masculina); *kerke*, *strate*, *sake* (feminina). De eerste geapocopeerde vindplaatsen van Mnl. *kerke* bv. dateren uit het einde van de 14^{de} eeuw, de eerste attestaties *rechter* en *ridder* zijn een eeuw ouder: ze stammen uit het laatste kwart van de 13^{de} eeuw (Marynissen 2004a: 614-616).

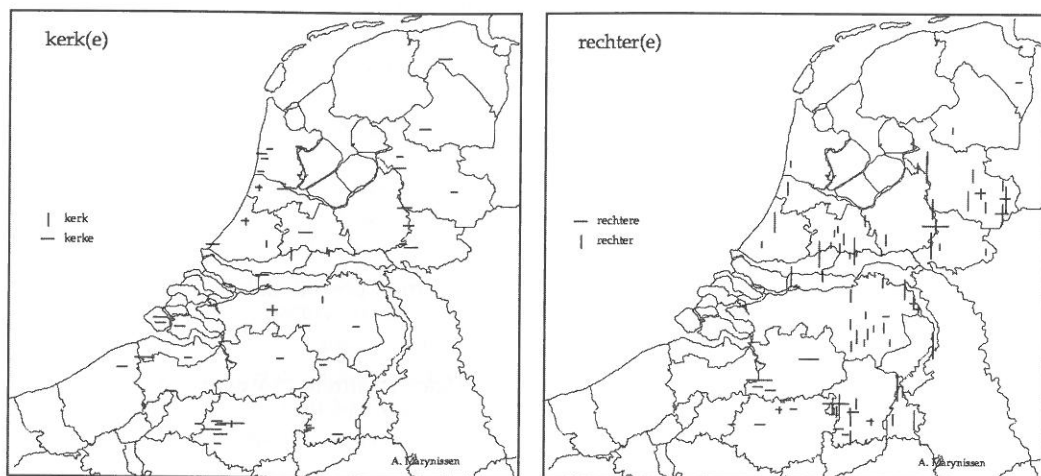
Zeven eeuwen na zijn begin is het apocoperingsproces nog niet voltooid: in sommige dialecten is de eind-*e* tot op heden bewaard (zie 4).

3.4 Geografie

De *e*-apocope trof niet meteen het hele taalgebied: het begin van deze klankverandering ligt in het Hollands-Utrechts, waar in het laatste kwart van de 13^{de} eeuw al in de helft tot driekwart van de nom.- en acc.-vormen van nomina als Mnl. *rechtere*, *riddere* de eind-*e* was gedeleerd (cijfers en oudste vindplaatsen in Marynissen 1996: 184-186).

Ook in het Oost-Noord-Brabants en het Limburgs heeft deze ontwikkeling zich al vroeg doorgezet. De *e*-apocope bereikte in de 14^{de} eeuw woord voor woord ook het Achterhoeks-Twents en het IJssellands: bij een masculien, oorspronkelijk drielettergrepig woord op *-ere* als *rechter(e)* gebeurde dat vroeger dan bij een oorspronkelijk tweelettergrepig, feminien woord als *kerk(e)*: vergelijk de attestaties *rechter* vs. *kerke* in 14^{de}-eeuwse oorkonden op kaarten 1 en 2 (cijfers en oudste attestaties in Marynissen 2004a: 614-615). Het Vlaams

en het zuidelijke Brabants zijn in deze periode geen apocoperende, maar syncoperende dialecten: *riddere* > *riddre*, *rechtere* > *rechtre*.



Kaarten 1 en 2: *e*-apocope in de nominatief en accusatief singularis bij Mnl. *kerk(e)* en *rechter(e)* in de 14^{de} eeuw (data: Corpus van 14^{de}-eeuwse oorkonden van Van Reenen-Mulder).

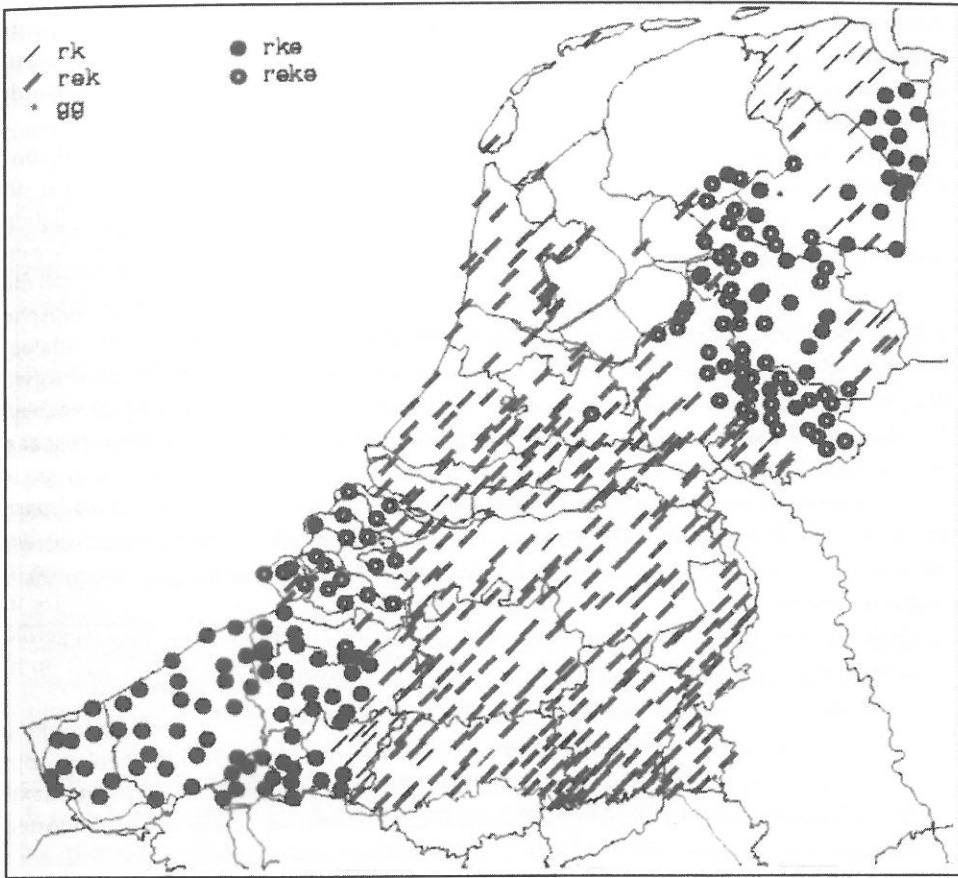
Samenvattend: de Middelnederlandse *e*-apocope verspreidde zich geleidelijk over het lexicon: fonologische omgevingsfactoren brachten de taalverandering op gang of bevorderden ze, morfologische factoren remden de wijziging af. De invoering van de apocope is bovendien ook chronologisch en geografisch geleidelijk verlopen.

4 Het behoud van de slot-*e* in de moderne Nederlandse dialecten: een soortgelijke conditionering ?

De *e*-deletie heeft zich, na zijn ontstaan in het vroegmiddeleeuwse Hollands-Utrechts, langs de geschetste lijnen van geleidelijkheid verbreid. Centraal in het taalgebied ontstaan, is ze een kenmerk geworden van de standaardtaal, die zich hier gevormd heeft.

In sommige dialecten daarentegen is de slot-*e* in substantieven tot op heden bewaard. Vanuit zijn ontstaansgebied in het noordwesten heeft de *e*-apocope een expansiebeweging naar het zuidoosten gemaakt. De klankwet heeft zich vervolgens een weg gebaand naar de noordelijke en de zuidelijke dialecten, tot aan haar huidige grenzen: in twee noordoostelijke en een zuidwestelijk gebied ontbreekt de *e*-apocope: zie kaart 3 met de uitspraak van *kerk* in de moderne dialecten¹:

1 Ik dank Chris Dewulf (KANTL Gent) voor het maken van deze kaart op basis van het GTRP-materiaal (1980-1995). Informatie over het GTRP-project in A. Goeman en J. Taeldeman (1996) en op de website van het Meertens Instituut: <http://www.meertens.knaw.nl/mand/database>. De afkorting 'gg' in de legende staat voor 'geen gegevens'.



Kaart 3: kerk in de moderne dialecten (data: GTRP-transcripties)

De conditionerende factoren die het ontstaan van de *e*-apocope in het Middelnederlands bepaalden, gelden ook voor het verloop van de apocope in de moderne dialecten. Ook in de moderne dialecten blijkt er een verband te bestaan tussen de prosodische opbouw van een substantief en het wegvallen of inserteren van een sjwa.

De grens van het zuidwestelijke niet-apocoperingsgebied, dat het Frans- en het West-Vlaams, het Zeeuws en het westelijke Oost-Vlaams omvat, valt nagenoeg samen met de westgrens van het gebied waarin zich tussen twee consonanten (een liquida en een daarop volgende niet-coronale consonant) een svarabhaktivocaal ontwikkelde, bv. *melk* > *melək*, *zalf* > *zaləf*, *arm* > *arəm*, *kerk* > *kerək*, waaruit Taeldeman besluit tot een bijna waarschijnlijk causaal verband tussen beide fenomenen. Als oorzaak suggereert hij de tendens om alle woorden een gelijke lengte te geven (Taeldeman 1978: 50-52). De woordvormen *kerke* en *kerek* zijn even lang en hebben beide een trocheïsche syllabestructuur, waarbij een beklemtoonde en een onbeklemtoonde klinker alterneren.

In een groot deel van het noordoostelijke gebied waar de slotsjwa behouden blijft, ontstaat evenmin een parasitaire klinker tussen een liquida en een niet-coronale consonant: in het Zuid-Oost-Gronings en -Drents, in het Overijssels en het oostelijke Gelders wordt het substantief *kerk* in het dialect gerealiseerd als *kerkə*.

Maar aan de randen van zowel het noordoostelijke als het zuidwestelijke gebied zonder apocope, dat aansluit bij het omvangrijke centrale gebied dat *kerək* heeft, bevat dit woord wel een epenthetische klinker: *kerəkə*². Hier volgen twee onbeklemtoonde syllaben na elkaar, een prosodische structuur die in het Middelnederlands bij nomina als *riddere* en *rechtere* de aanzet vormde tot de deletie van één van de onbeklemtoonde klinkers, hetzij die aan het einde, hetzij die in de voorlaatste lettergreep. Als we de fonologisch-prosodische conditionering die voor het Middelnederlands gold, doortrekken naar de moderne dialecten, zal naar verwachting in de dialecten waarin 'kerk' drie lettergrepen telt, de slotsjwa het eerst wegvallen: *kerkə* > *kerəkə* > *kerək*. Ook het zuidwestelijke niet-apocoperingsgebied zal vermoedelijk het eerst afbrokkelen aan de randen ervan, in het Zeeuws, dat grenst aan het *kerək*-gebied.

Deze prognose wordt ondersteund door het kaartbeeld van een substantief als *kamer*, Mnl. *camere*. In de moderne dialecten heeft *kamer(e)* enkel in het West-Vlaams en in het oostelijke Oost-Vlaams de eind-*e* behouden. Overal elders, inclusief in het Zeeuws en in het noordoosten, is het tweelettergrepig geworden door verlies van de slotvocaal. De in Nederland gelegen niet-apocoperingsgebieden zijn bij dit woord dus volledig opgerold (lexicale en geografische geleidelijkheid). De *e*-deletie treedt bij dit woord het eerst op in de tweede helft van de 14^{de} eeuw³.

Bij tweelettergrepige nomina als *musse*, *vinke*, die fonologisch niet in aanmerking komen voor *e*-epenthese en die een prosodisch optimale lettergreepstructuur hebben, zijn de contouren van de gebieden met behoud van de slotsjwa in de moderne dialecten maximaal afgebakend: zowel in het zuidwesten, inclusief het Zeeuws, als in het noordoosten tekenen zich homogene gebieden af met realisaties *musə*, *vinkə*⁴.

Samenvattend: de *e*-apocope, die aan het einde van de 13^{de} eeuw begonnen is in Holland-Utrecht, heeft een horizontale wig gedreven tussen het noorden en het zuiden van het Nederlandse taalgebied. De oorzaak van deze klankverandering is de tendens om twee onbeklemtoonde syllaben na elkaar te vermijden en te streven naar een prosodisch optimale, trocheïsche syllabestructuur. De fonologisch-prosodische factoren die de aanzet en de verdere expansie van de *e*-apocope in het Middelnederlands conditioneerden, bepalen op soortgelijke wijze de progressie van deze klankwet in de moderne dialecten.

Het apocoperingsproces is al zeven eeuwen aan de gang; in de Nederlandse dialecten heeft het zijn eindpunt nog niet bereikt. Naar verwachting zullen de resterende, perifeer gelegen dialectale niet-apocoperingsgebieden verder worden opgerold.

2 Op grond van de dialectfeiten voor het Overijssels/Gelders en het Zeeuws trekt J. Stroop (1988: 61) overigens het (door Taeldeman vooropgestelde) causale verband tussen apocope en epenthese in twijfel.

3 Mnl. *camere* > *camer* in de schrijfcentra Venlo (1367), Haarlem (1370), Deventer (1374) en Zwolle (1396). Gegevens ontleend aan het corpus van 14de-eeuwse oorkonden (corpus Van Reenen-Mulder, versie december 2002).

4 Een dialectkaart met de varianten *mus/musse* op basis van het GTRP-materiaal is opgenomen in Marynissen (1999: 19).

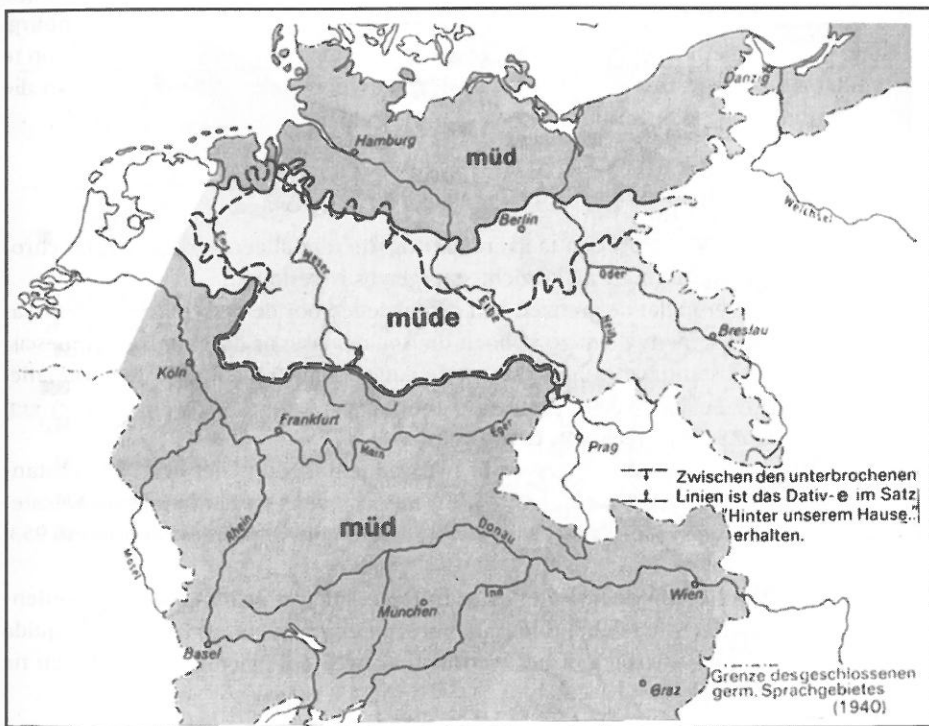
In de Nederlandse standaardtaal daarentegen, die vanaf het einde van de 16^{de} eeuw gevormd is op basis van het Hollands, is de apocope afgesloten: aangezien *e*-deletie in het Hollands al de norm was op het ogenblik dat dit dialect de basis voor de Nederlandse cultuurtaal werd, is het een kenmerk geworden van de Nederlandse standaardtaal.

5 De *e*-apocope in het Duits

5.1 Historische ontwikkeling

In tegenstelling tot het Nederlands heeft de *e*-apocope zich in de Duitse standaardtaal niet doorgezet: correct Duits is: *Blume, Straße, Kirche*, niet: *Blum, Straß, Kirch*.

In de meeste Duitse dialecten daarentegen is de eind-*e* wel gedeleerd, waarbij onafhankelijk van elkaar twee apocopegebieden zijn ontstaan: een ouder (13^{de}/14^{de} eeuw) in het grootste deel van Zuid-Duitsland en een jonger (vanaf de 16^{de} eeuw) in een kleiner Nederduits gebied in het noorden. Daartussen ligt een tamelijk smalle strook zonder apocope: zie kaart 4. Het *müde*-gebied sluit in het westen aan bij het *kerke*-gebied in het noordoosten van Nederland. Zoals vaker het geval is, vormen de Duitse en de Nederlandse dialecten een continuüm.



Kaart 4: De apocope in het Duitse taalgebied in *müde* (*Wir sind müde*) en *Hause* (*Hinter unserem Hause*) (uit König 2004: 159)

Volgens Lindgren (1953), die het verloop van de *e*-apocope in het Middelhoogduits onderzocht heeft, is de apocope in het Duitse taalgebied in het zuidoosten ontstaan en heeft ze zich van daaruit geleidelijk naar het noorden en het westen verbreid. In het noordwesten omvat ze het Ripuarisch, in het zuidwesten het Alemannisch (Lindgren 1953: 201).

De apocope verschijnt het eerst, in de 13^{de} en het begin van de 14^{de} eeuw, in het Beiers. Ca. 100 jaar later volgen het Oost-Frankisch en het Zwabisch, nog wat later het Opper- en Nederalemannisch. In de 15^{de} eeuw bereikt de apocope het Rijnfrankisch, maar wordt er niet voor 1500 afgesloten (Lindgren 1953: 178). Besch (1967) is het eens met Lindgren, op het Nederalemannisch links en rechts van de Rijn na, dat in zijn bronnen in de eerste helft van de 15^{de} eeuw nog niet apocopeert (Besch 1967: 254-256).

De apocope breidt zich in schriftelijke bronnen aan het einde van de 15^{de} eeuw in beperkte mate naar het Oost-Middelduits uit en bereikt zo in de eerste helft van de 16^{de} eeuw haar grootste verspreidingsgebied.

In de tweede helft van de 16^{de} eeuw wordt de *-e* in de schrijftaal echter hersteld onder invloed van het Oost-Middelduits, dat vanaf dan de norm voor de schrijftaal wordt. De herinvoering van de *-e* neemt ongeveer twee eeuwen in beslag: in het Ripuarisch en het Beiers wordt de *-e* pas in het begin van de 18^{de} eeuw opnieuw ingevoerd (Reichmann & Wegera 1993: §L 40; Schirmunski 1962: 160).

De Noord-Nederlandse apocope, die onafhankelijk van de zuidoostelijke apocoperingshaard is ontstaan, verbreidt zich in de 2^{de} helft van de 16^{de} eeuw vanuit Mecklenburg, maar slaagt er niet meer in om het tussenliggende gebied met behoud van de eind-*e* op te rollen, omdat de apocope zich niet doorzet in de Nieuwhoogduitse schrijftaal, die in die periode gevormd wordt (König 2004: 159).

5.2 Geconditioneerde geleidelijkheid

De *e*-apocope is ook in het Duits een taalverandering die niet alleen geografisch en chronologisch, maar ook in grammaticaal opzicht stapsgewijs is verlopen.

Schirmunski wijst erop dat de grenzen van de *e*-deletie voor de verschillende grammaticale categorieën niet samenvallen: zo hebben de isoglossen voor de pluralis van masculiene en feminiene substantieven (*Gäste/Gänse*), de datief singularis (*Hause*), de nominatief van feminina (*Wiese*) en het enkelvoud en meervoud van adjectieven (*alte, schöne*) een verschillend verloop (Schirmunski 1962: 159).

Volgens Lindgren verdwijnt de slotswa in het Middelhoogduits het eerst bij substantieven op *-ele* en *-ere*, bv. *Siegel, Löffel, Richter*⁵. Hij merkt tevens op dat in alle woordcategorieën de *-e* in de derde syllabe vroeger verdwijnt dan in andere posities (Lindgren 1953: 30).

De *e*-apocope is in het Middelhoogduits dus in precies hetzelfde deel van de woordenschat begonnen als in het Middelnederlands: bij meerlettergrepige nomina met een liquida in de voorlaatste syllabe, waarbij aan het wordeinde twee onbeklemtoonde syllaben na elkaar staan.

⁵ Lindgren (1953: 30) brengt deze substantieven in een aparte categorie onder: "Zuerst habe ich in allen Kategorien die Fälle, in denen das *-e* nach *r* oder *l* nach kurzer Tonsilbe, oder nach *r, l* oder *n* nach unbetonter Silbe steht (ich nenne diesen Typ *r-l*-Stellung) von den übrigen getrennt."

Het ritmisch-prosodische principe dat in het Nederlands de aanzet vormde tot de *e*-apocope, en dat ook in de moderne Duitse flexie doorwerkt, is in de geschiedenis van de Duitse taal op vergelijkbare wijze werkzaam geweest. Ook in het historische Duits heeft de tendens om twee onbeklemtoonde syllaben na elkaar te vermijden, deze klankverandering op gang gebracht. De apocope heeft zich vervolgens in het Duits langs dezelfde wegen van geleidelijkheid als in het Nederlands over de woordenschat verspreid: ze heeft eerst meerlettergrepige, daarna ook tweelettergrepige woorden, eerst masculiene, daarna ook feminiene woorden, eerst de eind-*e* als onderdeel van de stam, daarna ook de eind-*e* als casusuitgang getroffen.

5.3 Het moderne Standaardduits

De geschetste parallele ontwikkeling levert isomorfe woorden op zoals Duits *der Löffel* / Nederlands *de lepel*, *die Schlüssel/de sleutel*, *die Tafel/de tafel* enz. (zie tabel 2). Daarna lopen de wegen van het Duits en het Nederlands uiteen.

De apocope heeft zich in de moderne Duitse standaardtaal niet doorgezet. Bij tweelettergrepige substantieven is de eind-*e* in de regel behouden (*der Rabe*, *der Welp*, *die Henne*, *die Ente*). Geapocopeerde masculina als *der Hahn*, *der Fink* zijn in de Duitse nominale flexie uitzonderingen. Deze substantieven zijn van de zwakke naar de sterke flexieklasse overgegaan.

3-lettergrepig > 2-lettergrepig	Nederlands	Duits
	de rechter	der Richter
	de lepel	der Löffel
	het zegel	das Siegel
	de tafel	die Tafel
	de sleutel	die Schlüssel
2-lettergrepig > 1-lettergrepig		
<i>masculien</i>	de raaf	der Rabe
	de welp	der Welp
	de haan	der Hahn
	de vink	der Fink
<i>feminien</i>	de uil	die Eule
	de eend	die Ente
	de hen	die Henne

Tabel 2: Nomina in standaardtalig Nederlands/Duits

Samenvattend: de *e*-apocope is een klankwijziging die ongeveer gelijktijdig ontstaan is in het noordwesten van het Nederlandse en het zuidoosten van het Duitse taalgebied en door dezelfde fonologisch-prosodische factoren gestuurd werd. De apocope verspreidde zich enerzijds vanuit het Hollands naar het zuidoosten en anderzijds vanuit het Beiers naar het noordwesten: beide gebieden sloten bij elkaar aan in de 15de eeuw, maar kort daarna liepen de wegen van het Nederlands en het Duits uiteen, onder invloed van de standaardisering van beide talen.

In het Duits is de verdere verbreiding van de *e*-apocope afgeremd door de normerende invloed van de zich vormende standaardtaal, die gebaseerd was op een variëteit die dit kenmerk slechts in beperkte mate had (gehad); in het Nederlands is deze evolutie juist bestendig, doordat de *e*-apocope een wezenlijk kenmerk was van het dialect dat de basis van de Nederlandse standaardtaal is geworden.

● 6 Een naamkundige parallel ?

Het idee dat de geschiedenis van een cultuurtaal vanuit haar dialectgeografie beschreven kan worden, is in de historische taalkunde algemeen aanvaard. Onderzoek in wisselwerking tussen oudere en jongere taalfasen, waarbij dialectgegevens in dienst worden gesteld van de speurtocht naar historische taalverschijnselen en omgekeerd aan de hand van historische taalfeiten conclusies over de ouderdom van moderne dialectverschijnselen worden getrokken, is in de historische taalkunde een gebruikelijke methode.

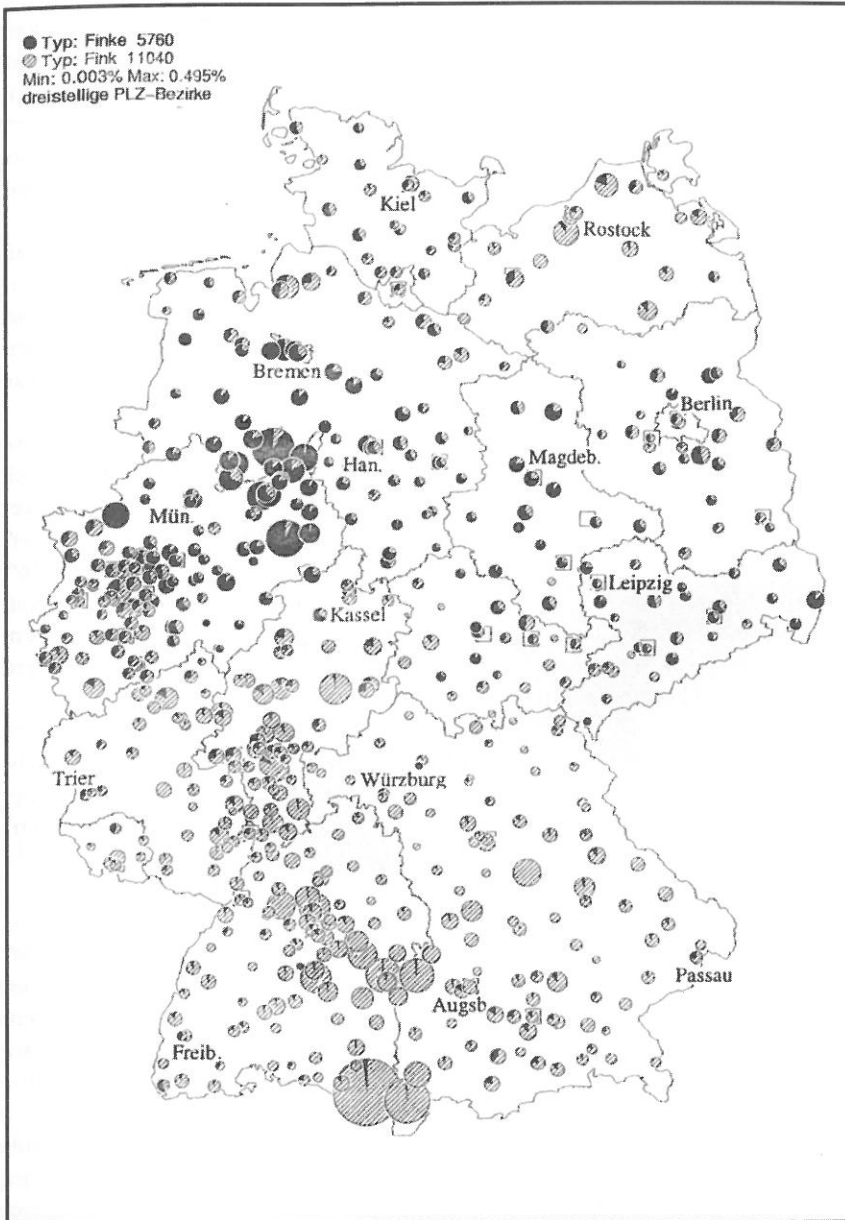
Bij taalhistorisch en –geografisch onderzoek kan evenwel ook een derde type materiaal betrokken worden, nl. onomastisch materiaal: i.c. de moderne familienamen in geografisch perspectief.

Als versteende representanten van de soortnamen waarmee ze gevormd zijn, geven familienamen zelf een historische taalfase weer. De vraag is nu of de Nederlandse en de Duitse apocoperingsgebieden in de moderne familienamen op soortgelijke wijze bewaard zijn als in de dialecten respectievelijk de standaardtaal. Voor het Nederlands baseer ik mij voor deze vraagstelling op mijn eigen familienaamgeografisch onderzoek⁶, voor het Duits op de uitvoerige studie over de apocope in familienamen van Kunze (2003).

6.1 De Duitse familienamen

Voor het Duits heeft Kunze (2003) een grote overeenstemming tussen de dialectale en de naamkundige verhoudingen vastgesteld. Kaart 6 uit Kunzes artikel, met de verspreiding van de familienamen *Fink/Finke*, kan als exemplarisch voor het bereik van de *e*-apocope in familienamen gelden:

⁶ Voor meer informatie hierover, zie <http://users.telenet.be/ann.marynissen/atlasfn.html>.



Kaart 5: De verspreiding van de familienamen Fink/Finke in Duitsland (uit Kunze 2003: 184)

Vooraf in het Zuid-Duitse apocopegebied, waar de apocope al tegen het einde van de Middelhoogduitse periode doorgevoerd was, wordt de apocope consequent in de familienamen weerspiegeld. De noordgrens van de Hoogduitse apocope komt zeer precies tot

uiting. Kaart 8 uit Kunze (2003) toont aan dat ze over een indrukwekkende lengte van meer dan 400 km exact met de overeenkomstige dialectale grens samenvalt. Deze correlatie wijst erop dat de schrijfwijze van de familienamen in de loop der tijd consequent aangepast werd aan de dialectale representatie van hun appellatieve tegenhangers.

In het Rijnland lopen de dialect- en de familienamengrens echter uit elkaar. Hier moet de dialectale apocopegrens vrij recent, nog na het vastworden van de familienamen, naar het noorden opgeschoven zijn (Kunze 2003: 166).

Ook de Noord-Nederduitse apocopegrens tekent zich duidelijk op de naamkaart af, maar in vergelijking met de Hoogduitse heel wat onscherper en niet zonder uitzonderingen. Bij familienamen die een Nederduitse kleuring behouden hebben, zoals *Kleen/Kleene*, vormt de dialectale zuidgrens een scherpe isoglosse, maar bij standaardtalige familienamen zoals *Funk(e)/Fran(c)k(e)* verschijnt ze veeleer als een brede overgangszone (zie Kunze 2003: kaart 28: *Kleen/Kleene*; kaart 17: *Funk/Funke*; kaart 39: *Fran(c)k/Fran(c)ke*).

Een verklaring voor de verschillende mate van *e*-behoud in het Noord-Nederduitse gebied vormt de interferentie met de standaardtaal: hoe nauwer de familienamen bij het dialect aansluiten (d.w.z. hoe minder goed ze begrepen werden), des te getrouwer weerspiegelen ze de Noord-Nederduitse apocope. Bovendien speelt ook de regionaal verschillend doorgevoerde verhoogduitsing van Nederduitse familienamen (vooral in de 16^{de} eeuw) een rol, bv. Ndd. *Kruse* > Hd. *Krause*, Ndd. *Schulte* > Hd. *Schulze*. Op vele kaarten kan men niet alleen aflezen in welke regio's familienamen bij voorkeur verhoogduitst werden, maar ook in welke mate de verhoogduitste familienamen hun al dan niet geapocopeerd dialectaal substraat overgenomen hebben (Kunze 2003: 166-171).

Voor de Duitse familienamen geldt dus dat de grenzen van de apocope in de dialecten en in de familienamen in de regel overeenstemmen. Wanneer en waar dat niet het geval is, is dit aan de normerende invloed van de Hoogduitse standaardtaal toe te schrijven. In het Rijnland representeren de familienamen echter een oudere toestand dan de soortnamen.

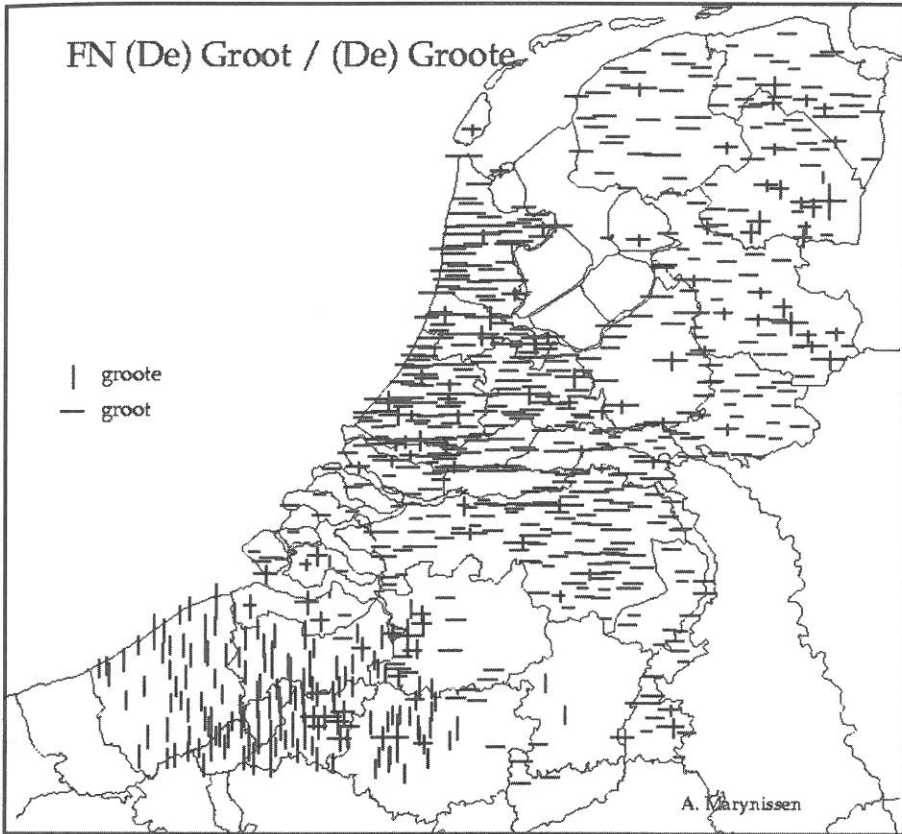
6.2 De familienamen in het Nederlandse taalgebied

In het Nederlandse taalgebied zijn er, zoals eerder aangetoond, twee regio's waar de apocope in het dialect ontbreekt: een zuidwestelijk gebied, dat West- en Oost-Vlaanderen en Zeeland omvat, en een noordoostelijk gebied, dat Overijssel en een deel van Groningen, Drenthe en Gelderland beslaat (vgl. kaart 3: *kerk* in de moderne dialecten). In welke mate stemt de verspreiding van Nederlandse en Vlaamse familienamen mét en zonder auslaut-*e* overeen met de verdeling in de moderne dialecten?

In naamkundig opzicht gedragen beide apocoperingsregio's zich verschillend: het zuidwestelijke gebied zonder apocope komt bij de familienamen altijd tot uiting, maar in het noordoostelijke gebied is bij familienamen de eind-*e* vaak wel gedeleerd. De vogelnaam *vink* bijvoorbeeld, in het Middelnederlands *vincke*, heeft in het zuidwesten zijn eind-*e* in de regel behouden, maar in het noordoosten treedt vermenging van *Vink*- en *Vinke*-vormen op⁷.

7 Een kaart met de familiaamvarianten (*De*) *Vin(c)k*/*(De)* *Vin(c)ke* in het Nederlandse taalgebied is afgedrukt in Marynissen (1999: 18).

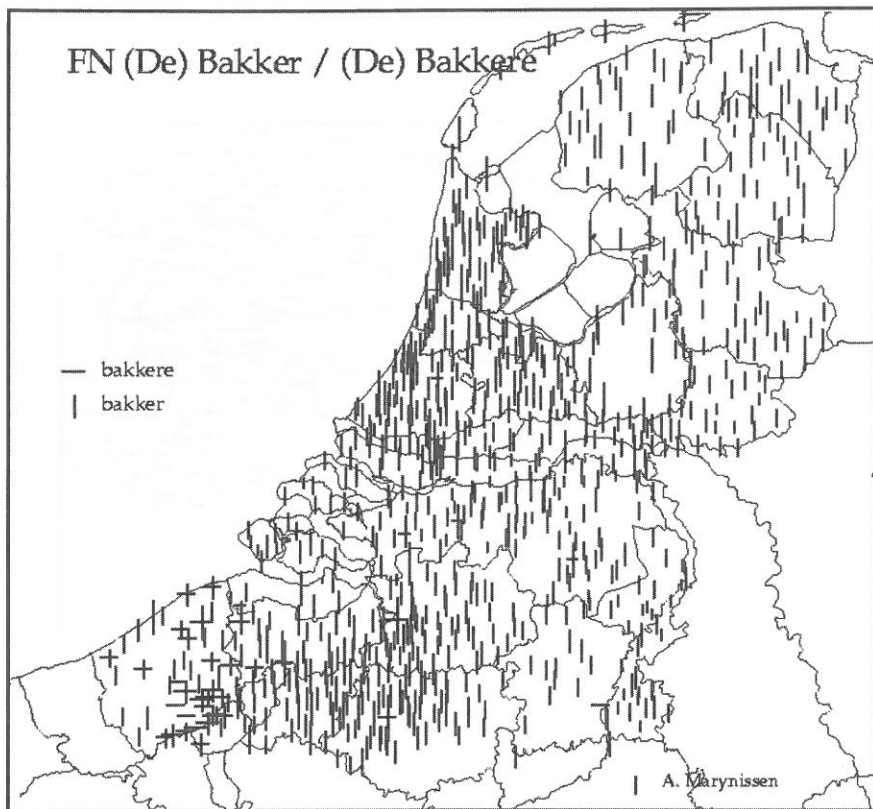
Een vergelijkbaar beeld levert de kaart met de familienaamvarianten *Groot/Groote* en *De Groot/De Groote* op kaart 6:



Kaart 6: De verspreiding van de familienaamvarianten (De) Groot / (De) Gro(ot)e in het Nederlandse taalgebied

In het zuidwesten tekent zich een aaneengesloten gebied met vormen met eind-*e* af, in het noordoosten daarentegen komen de namen met eind-*e* voor naast namen zonder *sjwa*. Eigennamen en soortnamen hebben zich in dit geval ook in grammatisch opzicht van elkaar gedistantieerd: bij de appellatieve constructie *de grote* is in de standaardtaal de eind-*e* als grammatische markeerder van het gesubstantiveerde adjectief behouden; bij de familienamen kon de slot-*e* des te gemakkelijker geapocopeerd worden, omdat hij grammatisch functieloos geworden was (cfr. Leys 1962: 25).

Bij de meerlettergrepige substantieven op *-ere* zijn de niet-apocoperingsgebieden in Nederland zelfs volkomen opgerold: zie kaart 7 met de verspreiding van de familienamen (De) Bakker / (De) Bakkere en varianten:



Kaart 7: De verspreiding van de familienaamvarianten (De) Bakker / (De) Bakkere in het Nederlandse taalgebied

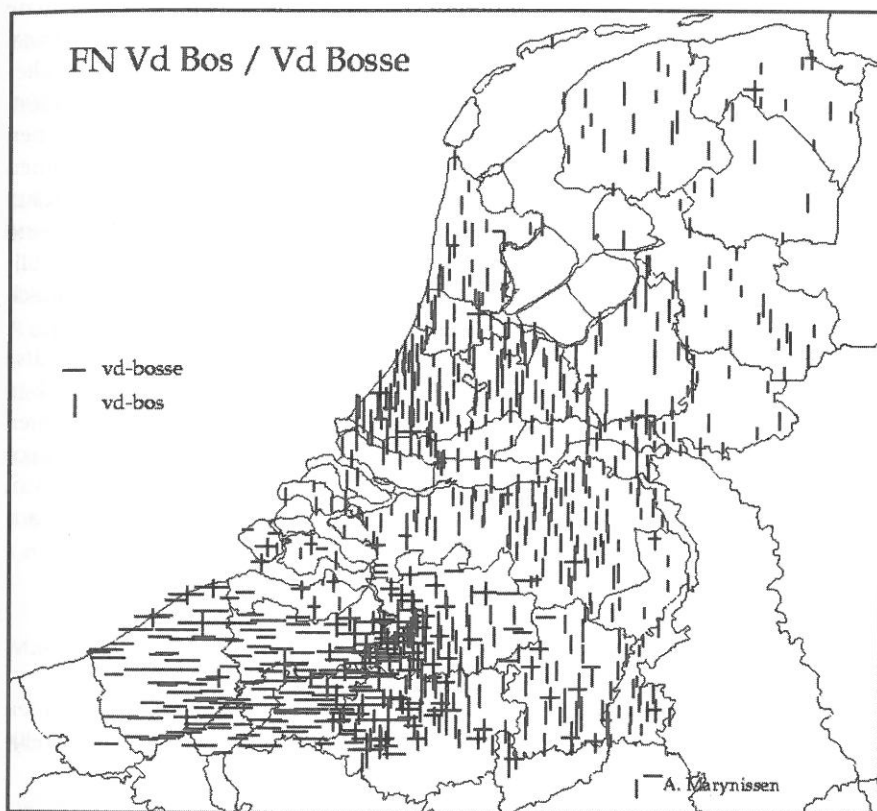
Zowel in Zeeland als in het noordoosten ontbreken familienamen als *(De) Bakkere*, *(De) Kuipere*, *(De) Dekkere*. In het westen van Vlaanderen komen vormen op *-e* nog wel voor, maar ze staan er naast de frequentere varianten zonder *-e*. Bovendien is het gebied met Vlaamse familienamen op *-ere* kleiner dan in de Vlaamse dialecten en ook aanmerkelijk kleiner dan bij de namen *De Grootte* en *Vinke*.

Ook bij de familienaamvorming beïnvloedt de nominale lettergreepstructuur het verloop van de apocope: die is begonnen bij meerlettergrepige nomina met een opeenvolging van twee onbeklemtoonde syllaben, en breidde zich nadien ook uit naar initieel tweelettergrepige woorden als *vinke*, *valke*, *haane*, *haase* enz. Het toont eens te meer aan, maar nu met naamkundig materiaal, dat de *e*-apocope een stapsgewijs verlopend proces is geweest, waarin de fonologisch-prosodische opbouw van de nomina de belangrijkste conditionerende factor is geweest (cfr. Marynissen 2004b: 143-144).

Een laatste opmerkelijk verschil tussen de Vlaamse en de Nederlandse familienamen treedt op bij woonplaatsnamen die met *Van den/der/de* + substantief in de datief gevormd zijn. In het Nederlands is de meest gebruikelijke manier om van een plaatsnaam een fami-

lienaam te vormen, voorvoeging van de prepositie *van* + gereflecteerd lidwoord. Het Duits heeft in de regel juxtaponerende vormen zoals *Berg*, *Busch*. Soms is de datiefuitgang nog behouden (familienamen *Berge*, *Busche*), maar de voorafgaande prepositie is hierbij doorgaans verdwenen.

Op kaart 8 wordt de verspreiding van de familienamen *Van den Bos* / *Vandenbossche* en varianten in het Nederlandse taalgebied voorgesteld:



Kaart 8: De verspreiding van de Nederlandse en Vlaamse familienamen *Van den Bos* / *Vandenbossche* en varianten

De flexie-uitgang *-e* is bij deze namen in Nederland zo goed als verdwenen, in westelijk Vlaanderen daarentegen is de datiefuitgang behouden. De vormen *Vandenbossche* reiken er zelfs verder naar het oosten dan de dialectale apocopegrens: dit bevestigt onze eerdere vaststelling bij de soortnamen dat de sjwa als casusuitgang langer behouden bleef dan als deel van de grondvorm. De familienamen geven hier een oudere taalfase weer dan de dialectale soortnamen.

Deze discrepantie tussen het noordoosten van het Nederlandse taalgebied, dat bedui-

dend minder vormen met bewaarde eind-*e* heeft dan de overeenkomstige dialecten, en het zuidwesten, waar het gebied zonder apocope in de familienamen even groot of zelfs groter is dan in de dialecten, kan als volgt worden verklaard:

in de Vlaamse familienamen, die in 1795 definitief zijn vastgelegd, zijn vele archaïsmen en regionalismen uit de zuidelijke schrijftaal bewaard, zowel wat de spelling als wat de klankvorm betreft. Het vocalisme van de Vlaamse familienamen en hun dialectale tegenhangers sluit meestal nauw bij elkaar aan.

Doordat de Nederlandse familienamen bij hun fixering in 1811 in aanzienlijke mate aangepast werden aan de standaardtaal, is deze overeenstemming in Nederland veel minder uitgesproken of zelfs geheel afwezig. Niet alleen voor de spelling van hun familienamen oriënteerden de Nederlanders zich op de voorschriften van Siegenbeek uit 1804, maar ook heel wat dialectale klankkenmerken zijn bij de vastlegging van de familienamen in 1811 niet of slechts gedeeltelijk overgenomen. Ook het feit dat de Nederlandse namen jonger zijn dan de Vlaamse namen, die vaak al in de middeleeuwen zijn ontstaan, en het feit dat de standaardisering van het Nederlands in het begin van de 19^{de} eeuw in Nederland verder gevorderd was dan in Vlaanderen, heeft bijgedragen tot de modernere verschijningsvorm van de Nederlandse familienamen, zowel in orthografisch als in fonologisch opzicht.

Samenvattend: hoewel het noordoostelijke Nederlandse en het noordwestelijke Duitse dialectgebied zonder *e*-deletie geografisch bij elkaar aansluiten, vormt de apocope ook in naamkundig opzicht een contrast tussen beide talen. Ook bij de moderne familienamen is de taalintern geconditioneerde evolutie van een klankverschijnsel als de apocope door een taalexterne factor, de normering, doorbroken. Het continuüm aan weerszijden van de Duits-Nederlandse grens is opgeheven onder invloed van een aanpassing aan de standaardtaal aan de Nederlandse zijde.

● 7 Slotbeschouwing

Taalverandering balanceert tussen evolutie en normering: een klankevolutie kan worden afgeremd of tot staan worden gebracht door het proces van normering en verschriftelijking, maar ze kan er ook door worden bestendigd.

De apocope is een natuurlijk ontstane taalverandering, die door taalsystemische factoren geconditioneerd wordt. Maar deze evolutie is afgeremd respectievelijk bestendigd door de taalgebruikende mens. Normering beïnvloedt het taalveranderingsproces: de tegengestelde richting van de normering van de apocope in het Duits en in het Nederlands heeft ertoe geleid dat de *e*-apocope een grammatische breuklijn vormt tussen beide, nauw verwante Germaanse talen.

Bibliografie

- Besch, W. (1967). *Sprachlandschaften und Sprachausgleich im 15. Jahrhundert. Studien zur Erforschung der spätmittelalterlichen Schriftdialekte und zur Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache*. München: Francke Verlag.
- Bree, C. van (1996). *Historische Taalkunde*. Leuven: Acco.
- Croft, W. (2000). *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Edinburgh: Longman Linguistics Library.
- Fischer, O. (2007). *Morphosyntactic Change. Functional and Formal Perspectives*. Oxford: University Press.
- Goeman, A. & J. Taeldeman (1996). Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten. *Taal & Tongval* 48, 38-59.
- Hüning, M. (1993). Visies op taalverandering. *Forum der Letteren* 34, 281-302.
- Keller, R. (1994). *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. 2. Auflage. Tübingen/Basel: Francke Verlag.
- König, W. (2004). *dtv-Atlas Deutsche Sprache*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Kunze, K. & R. (2003). Computergestützte Familiennamen-Geographie. Kleiner Atlas zur Verbreitung der Apokope. *Beiträge zur Namensforschung* 38, 121-224.
- Leys, O. (1962). Debruin, Dewit contra Debruine, Dewitte. Een kwestie van dialectgeografie en taalstructuur. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 38, 20-29.
- Lindgren, K.B. (1953). *Die Apokope des mhd. -e in seinen verschiedenen Funktionen*. Helsinki.
- Loon, J. Van (1997). *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven: Acco.
- Loon, J. Van (2005). *Principles of Historical Morphology. Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik der germanischen Sprachen*, Band 5. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Marynissen, A. (1996). *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands. Een taalgeografische studie*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, Studies op het gebied van de Nederlandse Taalkunde nr. 2. Leuven: Peeters.
- Marynissen, A. (1999). Den Uyl, Snoeckx, De Leeuw, Haan, Kikkert en varianten: over benamingen van dieren in de Nederlandse familienamen. In: V. De Tier & S. Reker (red.), *Het dialectenboek 5. In vergelijking met dieren*. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krantenenquête (1998). Groesbeek: Stichting Nederlandse Dialecten, 11-35.
- Marynissen, A. (2004a). De conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands. In: J. De Caluwe, M. Devos, G. De Schutter & J. Van Keymeulen (red.), *Schatbewaarder van de taal. Johan Taeldeman. Liber Amicorum*. Gent: Academia Press, 609-620.
- Marynissen, A. (2004b). Bidirectionele taalverandering: wegval en toevoeging van een sjwa in de Middelnederlandse en de moderne dialecten. In: S. Daalder, Th. Janssen & J. Noordegraaf (red.), *Taal in Verandering*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus Publikationen, 137-145.
- Reichmann, O. & K.P. Wegera (Hg.) (1993). *Frühneuhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Niemeyer Verlag.

- Ritt, N. (2004).** *Selfish Sounds and Linguistic Evolution. A Darwinian Approach to Language Change.* Cambridge: University Press.
- Schirmunski, V.M. (1962).** *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten.* Berlin: Akademie Verlag.
- Stroop, J. (1988).** Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 104, 52-69; 81-114.
- Taaldeman, J. (1978).** De vokaalstructuur van de "Oostvlaamse" dialecten. Een poging tot historische en geografische situering in het Zuidnederlandse dialectlandschap. *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de KNAW. LI.* Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Versloot, A.P. (2008).** *Mechanisms of Language Change: vowel reduction in 15th century West Frisian.* Utrecht: LOT.